

ПОНЯТІЙНО-ПРАВОВЕ МИСЛЕННЯ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ: РАННІЙ ЕЛЛІНІЗМ

Кучеренко Д. С., Гамбург Л. С.

ВСТУП

До утворення імперії Олександра Македонського давньогрецька філософська думка була спрямована на всеохоплююче пізнання світу за допомогою понять. Після смерті Олександра Великого у 323 р. до н. е. розпочинається доба еллінізму (кінець IV ст. до н. е. – VI ст. н. е.). Виникають елліністичні держави, давньогрецькі поліси втрачають незалежність і перестають бути універсальною основою життєустрою, відбувається переоцінка цінностей. Людина, яка раніше ототожнювала себе із своїм полісом, починає відчувати себе космополітом (грец. *kosmopolites* – громадянин світу). Так, Плутарх наводить вислів засновника стоїчної школи Зенона Кітіонського: «Нам не слід жити, розділюючись на держави та народи; ми маємо вірити, що всі люди – це наші співгромадяни і друзі. Існує лише одна форма життя та один державний порядок, подібно до того, як стадо, що пасеться спільно, підпорядковане загальному закону»¹. Пробуджується інтерес до дослідження внутрішнього світу людини, її індивідуального щастя, питань справедливості. У розвитку грецької філософії та науки настає новий етап. Формується соціальний прошарок невідомої раніше інтелектуальної еліти, з'являються науковці-професіонали, які професійно займаються розумовою діяльністю. Загальні науково-теоретичні відмінності між філософськими школами поступово стираються, набувають самостійності спеціальні науки. У ранньо-елліністичний період (кінець IV – кінець I ст. до н. е.) формуються три основні школи – стоїчна, епікурейська та скептична, в яких відбувається перехід від питань онтологічної проблематики до дослідження поведінки індивіда, досягнення ним внутрішньої незалежності від навколишнього світу. Перед філософськими школами, з одного боку, постає питання про джерело пізнання або про критерій істини, а з іншого – питання про мудреця. Діоген Лаертський зазначає: «Філософи поділяються на догматиків і скептиків. Догматики – це всі

¹ Степанова А.С. Философия древней Стои. Санкт-Петербург, 1995. С. 220.

ті, які міркують про предмети, вважаючи їх осягненими; скептики – це ті, які утримуються від суджень, вважаючи предмети неосягненими»².

1. Стоїцизм

Стоїчна школа, представники якої іменували себе «стоїками» від назви портика Стоа Пойкіле в Афінах (грец. *στοά ποικίλη*, букв. «розписний портик», «розписна стоа»), засновується близько 300 р. до н. е. Зеноном Кітійонським (бл. 334–262 до н. е.), який переосмислює ідеї Сократа, Платона та Аристотеля. Філософський напрям цієї школи на ґрунті вчень мегарської та кінічної шкіл у III–II ст. ст. до н. е. виростає у стоїцизм Ранньої або Давньої Стої (Аполлодор Селевкійський, Антіпатр Тарський, Діоген Вавилонський, Зенон Кітійонський, Клеанф, Персей Кітійонський, Хрісіпп та ін.).

Платон і Аристотель у вченнях про ідеї та форми протиставляють сфери смислу та матерії. Крім того, кожен із них поєднує зазначені сфери в єдине буття, єдиний осмислений світ. Стоїки не знають вказаної відмінності явища та смислу. Стоїцизм засновується на розумній стороні людського індивіда, його словесній здатності та підлеглих внутрішнього світу зазначеним проблемам розуму. Об'єктивний світопорядок характеризується як «Розум», «Слово». Стоїки звертаються до матеріалістичного вчення Геракліта та посилюють у ньому риси матеріалістичного гілозоїзму (грец. *hylē* – «матерія» та *zōē* – «життя»). Матерією вони визнають загальний стан буття, а законом, який керує світом і визначає все, що відбувається, – загальний Логос. Вищим родом всього у стоїків є не «сущє», а «дещо» (грец. *ті*). «Дещо» поділяється на тілесне і безтілесне. Тілесним є сущє, а безтілесним – чисті предмети думки (грец. *lekta*) – родові поняття. Більшість стоїків поділяють філософію на три частини – логіку, фізику та етику. Загальною для цих трьох розділів філософського вчення стоїків є спрямованість на єдність логосу в пізнанні, світобудові та цілепокладанні. Логічна частина загалом вивчає функціонування логосу в мові та мисленні. Стоїчна логіка постає із вчення стоїків про мову. У мові діє той самий логос, що й у мисленні, але винесений ззовні. Стоїки вводять поняття «логіка» (грец. *logikē* – наука про мислення), яке в них майже збігається з поняттям діалектики. Більшість розділів стоїчної логіки, зокрема діалектику, детально розробляє та систематизує Хрісіпп (281/278–208/205 до н. е.). Так, Діоген Лаертський наводить серед творів Хрісіппа «За логічною частиною загалом [про розділення логічних понять] (*λογικου τολου [του περι την διαρθρωσιν των λογικων εννοιων]*): <...> Діалектичні визначення, до

² Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. 2-е изд. Москва : Мысль, 1986. С. 59.

Метродора, 6 книг *Ὅρων διαλεκτικῶν πρὸς Μήτροδoron C'*³. Теоретичним підґрунтям філософської концепції стоїків стає їхній згодом про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання. Логіку вони поділяють на риторику і діалектику, в діалектику включають теорію пізнання, теорію мови й поезику. Деякі стоїки самостійною частиною логіки виокремлюють вчення про визначення, про принципи та методику їхньої класифікації (грец. *otikon*), в якій предмети охоплюються поняттями. К. Маркс про стоїків зазначає: «<...> після Аристотеля, вони стали головними засновниками формальної логіки та систематики загалом»⁴. Стоїчне твердження про діалектичність філософії Діоген Лаертський розкриває так: «Без вивчення діалектики мудрець не може бути безпомилковим у міркуванні: це вона дає розпізнавати істинне та неістинне, розрізняти достовірне та двозначне, а без цього неможливими є послідовні запитання і відповіді»⁵. І далі він продовжує: «Діалектика, згідно з Посидонієм, – це наука про те, що є істина, що неправда, а що – ні те ні інше; а за Хрисиппом, це наука про позначення і позначуване»⁶. Стоїки розробляють теорію знаків. Відповідно до неї найбільш універсальними знаками є слова, що позначають смисл, який ними виражається. Діалектична проблематика у стоїків набуває номіналістичної специфіки. Так, якщо поняття і виникають на підставі об'єктивної дійсності, вони мають лише «сміслові значення», що вкладаються в них людьми. Безпосереднім об'єктом мислення є не об'єктивна дійсність, а «безпредметне» (грец. *lekton* – безтілесне [абстрактне – *Д. К, Л. Г.*]; умосяжне, чистий смисл), смислове значення слів. Таким чином, можна говорити про стоїчне «розпредмечування» понять. Предмети впливають на людину, яка за допомогою мислення також впливає на ці предмети в тому смислі, що вони отримують від неї певні властивості (колір, смак, форму тощо). Відповідно до теорії пізнання стоїків, уявлення виникає із чуттєвого сприйняття та відчуття і призводить до змін всередині людини. Зі сприйняття (грец. *aistheton*) виникає пам'ять, із пам'яті – досвід, а із досвіду за допомогою умовиводу від найбільш повторюваного сприйняття утворюється загальне поняття (грец. *koīnai ennoia*). Загальні поняття є природними передбаченнями (грец. *prolēpsis* – передчуття, припущення) людини, в яких вона переконана до початку будь-якого наукового дослідження. Право також засновано на природі: «Як

³ Фрагменти раних стоїков: в 3 т. Т. П. Хрисипп из Сол. Часть 1. Логические и физические фрагменты. / Пер. и коммент. А.А. Столярова. Москва : «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1999. С. 6.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. *Немецкая идеология*. Сочинения. 2-е изд. Т. 3. Москва : Государственное издательство политической литературы. 1955. С. 125.

⁵ Діоген Лаертський. *О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов* / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. 2-е изд. Москва : Мысль, 1986. С. 261.

⁶ Там само. С. 266.

говорить Хрисіпп у творі «Про морально-прекрасне», право (το δίκαιον) існує за природою, а не за установленням; те ж стосується закону і правильного розуму»⁷. Стоїки, виходячи із чуттєвого сприйняття, відчуттів та уявлень, стверджують, що без понять як форм людського мислення пізнання матеріального світу є неможливим. Таким чином, розуміння діалектики Аристотелем як вчення про буття та мислення (онтологічної і гносеологічної предметності) в ранніх стоїків змінюється на її розуміння як вчення про слова та позначувані ними смисли (словесної та смислової предметності). У людській свідомості буття та мислення збігаються, тобто мислення ґрунтується на відношенні предмета мислення і мислення. Предмет мислення узгоджується з мисленням, тобто розум дає згоду (грец. *synkatathesis*) щодо предмета мислення, в результаті чого утворюються поняття. Так, Плутарх вказує: «Згідно із Зеноном, філософ має міркувати після насичення слова розумом»⁸. Джерелом пізнання та критерієм істини як наукового принципу стоїки визнають досягнуте уявлення (грец. *phantasia kataleptike* – букв. світіння, що схоплюється), оскільки істинне і благо є певною єдністю розуму, що досягає, та буття. Деякі стоїки, зокрема Зенон, цей критерій також називають правильним розумом (грец. *orthos logos*). Цицерон повідомляє, що Зенон моменти переходу від відчуття предмету до його осягнення мисленням і погодження збігу предмета із свідомістю пояснював прикладом руху руки: «Так, показуючи відкрити долоню із розчепіреними пальцями, він говорив: «Ось це уявлення»; потім, трохи зігнувши пальці: «Це згода»; нарешті, щільно стиснувши пальці у кулак: «А це осягання» [«схоплювання»]. Керуючись цією схожістю, він і дав цій речі назву, якої раніше не було, – *κατάληψις* [каталепсіс (грец. *katalepsis* – схоплювання, утримування; осягнення) – Д. К, Л. Г.]. А коли, зрештою, протягнувши ліву руку, він сильно стискав нею правий кулак, то казав, що знання – це щось таке, чим ніхто не володіє, крім мудреця»⁹. Стоїки розрізняють два типи понять: 1) природні або загальні поняття – пролепсіс, що утворюються на підставі досвіду, та 2) наукові поняття – як результат свідомої спрямованості мислення. Давньогрецький філософ і доксограф Аетій так описує стоїчні способи утворення понять: «Стоїки говорять: у людини при народженні провідна частина душі являє собою немов аркуш паперу, придатний для письма. На ньому вона записує кожне окреме поняття. Перший спосіб такого «запису» – через відчуття: адже коли люди сприймають що-небудь відчуттями, наприклад біле, то, коли

⁷ Фрагменти раннях стоїков: в 3 т. Т. III. Хрисіпп із Сол. Часть 1. Этические фрагменты. / Пер. и коммент. А.А. Столярова. Москва : «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 2007. С. 119.

⁸ Там само. С. 42.

⁹ Фрагменти раннях стоїков: в 3 т. Т. I. Зенон і його ученики / Пер. и коммент. А.А. Столярова. Москва : «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1998. С. 38.

саме біле зникає, залишається спогад. А коли виникає багато однорідних спогадів, ми говоримо, що маємо досвід: адже множинність однорідних сприйнять – це і є досвід. А із понять одні виникають природно вищеписаними способами, без спеціальних прийомів, а інші потребують, щоб ми спеціально навчалися та докладали зусиль. При цьому перші називаються завжди тільки «поняттями» (еннойа), а інші також і «передпоняттями» (пролепсіс). А той розум, за яким ми і називаємося розумними істотами, складається, як вони говорять, із передпонять у перше семиліття життя»¹⁰. Мислення у формі понять відтворює «осягнуті уявлення» людини про природу, і, відповідно, матерія стає такою, що мислиться. На думку стоїків, ні мислення, взяте саме по собі, ні те, що в ньому міститься, не є істиною, а лише поняття, що має потребу у предметному, є розумним усвідомленням істини, тобто, те, що розуміється (грец. *noeton*). Таким чином, повну достовірність вони приписують тільки науці як системі свідомо утворюваних понять. Із цього приводу Діоген Лаертський зазначає: «Сама наука, за їхніми словами, є непорушне осягання чи таке оволодіння уявленнями, які сприймаються, що вже не може бути похитнуте розумом»¹¹.

Фундаментом стоїчної діалектики стає встановлення нерозривного зв'язку між знаком (грец. *semeton*), тобто, тим, що позначає (грец. *semainon*), смислом (грец. *lekton*), тобто, тим, що позначається (грец. *to pragma semainomenon*), та реальним предметом, зовнішнім об'єктом (грец. *tynkhanon* – схоплюване). При цьому знак-слово та реальний предмет є тілесними, а чистий смисл – безтілесним. Секст Емпірик вказує: «Вони стверджують, що <...> маючи мислене поняття про послідовність, людина негайно схоплює і поняття про знак (завдяки притаманній їй послідовності)»¹². Далі зазначає, що, на думку стоїків, «<...> нерозривно пов'язані три речі: позначуване, позначальне та реальний предмет (τό σημαίνόμενον καὶ τὸ σημαῖνον καὶ τὸ τυγχάνον). Позначуваним, як правило, буває слово (φωνή) <...>. Позначальне – та [смилова] предметність, що виявляється у слові, яку ми сприймаємо як усталену в нашій свідомості (διάνοια) <...>. Нарешті, реальний предмет – це зовнішній об'єкт (τὸ ἐκτός υλοεἶμενον) <...>. Із трьох перелічених елементів два тілесні – слово і реальний предмет, а один безтілесний – це позначувана смилова предметність або «лектон»

¹⁰ Марк Туллий Цицерон. Учение академиком. Перевод. Н.А. Федорова. Комментарии и вступительная статья М.М. Сокольской. Москва : Индрик, 2004. С. 279.

¹¹ Діоген Лаертський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. 2-е изд. Москва : Мысль, 1986. С. 261.

¹² Фрагменты ранних стоиков: в 3 т. Т. II. Хрисипп из Сол. Часть 1. Логические и физические фрагменты. / Пер. и коммент. А.А. Столярова. Москва : «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1999. С. 72–73.

[чистий смисл], який, власне, і буває істинним або неістинним»¹³. «Всякий чистий смисл має підлягати словесному вираженню (πάν τε λεκτων λέγεσθαι δεῖ) – звідси він й отримав свою назву. А виразити словом, як говорять самі стоїки, означає вимовити слово, яким позначається предметність, що мислиться (πρῶμα νοούμενον)»¹⁴.

Визначення, за Діогеном Лаертським, ранні стоїки розуміють так: «Визначення – це речення, що промовляється при розборі у точному своєму значенні (так говорить Антіпатр у I книзі «Про визначення»), або ж «віддання власного» [формулювання власного значення слова – Д. К., Л. Г.] (так говорить Хрисіпп у книзі «Про визначення»)»¹⁵. Термін «ейдос» використовується стоїками для позначення «виду» та протиставляється терміну «рід»: «Рід є сполучення багатьох невіддільних предметів мислення: так рід «тварина» охоплює всіх тварин нарізно. Предмет мислення є мислений привид, це не істота і не властивість, але як би істота та як би властивість; так образ коня може бачитися, навіть коли коня немає. Вид є те, що включається в рід, як вид «людина» включається в рід «жива істота». Надродове – це те, що є родом, проте саме ні до якого роду не належить, наприклад, «суше». Підвидове – це те, що є видом, проте саме видів у собі не містить, наприклад, «Сократ». Розділення роду є розсікання його на суміжні види, наприклад: «Серед живих істот одні розумні, а інші нерозумні». Протиділення роду є розсікання його на протилежні види, наприклад через заперечення. «Серед суцього інакше є благо, інакше – не благо». Підрозділення є розділення від розділення, наприклад: «Серед суцього інакше є благо, інакше – не благо; серед того, що не благо, інакше є зло, інакше ж байдуже». Розчленування є розмежування роду на сфери (так пише Кріній), наприклад: «Серед благ інакші суть духовні, інакші – тілесні»¹⁶.

Діоген Лаертський підводить такий підсумок діяльності ранніх стоїків у розробці понятійного мислення: «Усі предмети визначаються саме через логічний розгляд, навіть якщо вони належать до сфери фізики або етики, не говорячи вже про логіку; як же їм не міркувати і про правильність назв, поставлених законами над діями? Адже ж дві звичні турботи в чесноти: по-перше, слідкувати, що є всякий предмет, і, по-друге, як він називається. Ось яка їхня логіка»¹⁷.

¹³ Фрагменти ранних стоиков: в 3 т. Т. II. Хрисипп из Сол. Часть 1. Логические и физические фрагменты. / Пер. и коммент. А.А. Столярова. Москва : «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1999. С. 82–83.

¹⁴ Там само. С. 83.

¹⁵ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. 2-е изд. Москва : Мысль, 1986. С. 265.

¹⁶ Там само. С. 265.

¹⁷ Там само. С. 272.

2. Епікуреїзм

Епікур Афінський (341–270 до н. е.) у 306 р. до н. е. заснував у Афінах філософську школу, яка отримує назву епікурейської. Філософське вчення цієї школи – епікуреїзм постає на ґрунті філософії Демокрита та вчень кіренської школи. Найвідомішими представниками раннього періоду школи (кінець IV–III ст. до н. е.) були Гермарх Мітіленський, Колот Лампсакський, Леонтей Лампсакський, Метродор Лампсакський, Поліеній Лампсакський, Полістрат та ін.

Елліністична людина як людина античності не може розлучитися із тим станом відчуття та мислення, що обов'язково вимагає визнання чуттєвого космосу. На відміну від стоїцизму, що вбачає істину в бутті як мислимому, у загальному понятті, епікуреїзм постає не як система понять, а як система чуттєвого буття (уявлень). Г.В.Ф. Гегель так характеризує епікуреїзм: «Що стосується епікурейської філософії, то ми маємо дивитися на неї не як на утвердження певної системи *понять*, а, навпаки, як на утвердження певної системи *уявлень* чи навіть системи чуттєвого буття; це чуттєве буття, сприйняте звичним способом споглядання, як відчуття, Епікур зробив основою та провідною ниткою істини»¹⁸. Так, Епікур робить буття сутністю не як буття взагалі, а як таке, що відчувається, тобто у формі безпосередньої одиничності. З цього приводу В. Віндельбанд зазначає: «Теорією утворення понять <...> він свідомо не займався»¹⁹. Епікур вважає, що немає необхідності займатися логікою, оскільки саме фізика допомагає людям пізнати істинне значення слів, вона йде в лад із самими речами. Так, Діоген Лаертський вказує: «Діалектику вони відкидають як науку зайву – у фізиці, говорять вони, достатньо користуватися словами, відповідними предметам»²⁰. Послідовність епікурейців у розробці натурфілософії визначає К. Маркс: «Греки назавжди залишаються нашими вчителями завдяки цій грандіозній об'єктивній наївності, що виставляє кожен предмет <...> у чистому світлі його природи, хоча б це було і тьмяне світло»²¹. Філософію Епікура поділяє на три частини: фізику, каноніку та етику. Каноніка є логічною частиною, за допомогою якої визначаються способи пізнання світу. Ж.М. Гюйо так розкриває важливість каноніки для Епікура: «<...> адже для того, щоб в явищах природи розрізнити істинне від неістинного, реальне від

¹⁸ Гегель Г.В.Ф. Сочинения: в 14 т. / Г.В.Ф. Гегель; пер. с нем. Б.Г. Столпнер. Ленинград : Партийное издательство, 1932. Т. 10, Кн. 2. Лекции по истории философии. С. 365.

¹⁹ Віндельбанд В. История древней философии. Пер. с нем. под ред. А.И. Введенского. Киев : «Тандем», 1995. С. 273.

²⁰ Диоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. 2-е изд. Москва : Мысль, 1986. С. 377.

²¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. Государственное издательство политической литературы, Москва. 1956. С. 205.

ілюзорного, необхідно ще володіти критерієм істинного та неістинного; проте одна лише логіка дає нам цей критерій і тим самим підкріплює істинність і фізики і моралі. <...> Таким чином, у той саме час, як фізика позбавляє епікурейця від страху перед надприродним, логіка має звільнити його від тієї нерішучості, що викликається острахом помилки, сумнівом. <...> Вона намагається підвести під очевидний міцний фундамент – відчуття; дати науці позитивний об'єкт – чуттєвий факт, показати, що думка не примарна, і що можна стверджувати із цілковитою впевненістю, поки не утвердиться нічого іншого, крім відчуттів»²². У творі «Про критерій або Канон» Епікур розробляє вчення про критерії істини та правила (канони) пізнання: 1) відчуття (грец. *aisthēseis*), 2) уявлення (грец. *katalēpsis*) або загальні передбачення (грец. *prolēpseis*), 3) пристрасті (грец. *pathē*) – задоволення та страждання, до яких епікурейці додають 4) образний кидок думки (грец. *phantasticai epibolai tēs dianoiās*). На відміну від Сократа, який вищим задоволенням вважає *найзагальніше* задоволення, оскільки його принципом є розум, що завжди виходить із загального, принципом Епікура є чуттєвість, тобто *частковість*, розшарування на одиничність. Для філософа єдиною об'єктивною дійсністю є лише *чуттєва* дійсність. Епікур підкреслює думку Демокріта, що чуттєве сприйняття є не тільки значимим, але є підставою, що забезпечує логос. Таким чином, він розуміє свою загальність не з погляду розуму, а з погляду чуттєвої необхідності. Відчуття необхідно приймати такими, якими вони є. Тільки відчуття здатні схоплювати буття, відчуття не помиляються, тобто виключно відчуття сприймають буття. Епікур стверджує, що відчуття самі по собі істинні, вони пізнають сутність. Він зазначає, що якщо ми будемо відкидати чуттєві уявлення, не визнавати відчуття та допускати лише умосяжне подібно Демокріту і Платону, то все переплутається та хитнеться не тільки істина суцього, але й саме поняття суцього. Адже будь-яке мислення спирається на сприйняття або, принаймні, не може без нього існувати. Не може виникнути жодне поняття, якщо спершу не існує безпосереднє сприйняття. Але якщо будь-якому поняттю передувати безпосереднє сприйняття, то відкидати об'єкти чуттєвого сприйняття означає необхідним чином відкидати саме мислення. Речі створюють певні образи – ейдолони (грец. *eidōla* – подобі, копії), які в нас проникають та відбиваються. Епікур вказує: «Належить вважати також, що тоді тільки, коли дещо приходиться до нас від зовнішніх предметів, ми бачимо їхні форми (*morphas*) і мислимо про них [ми сприймаємо зором і думкою їхні форми]»²³. Загальні передбачення є значеннями слів,

²² Гуйо Ж.М. Мораль Эпикура и её связь с современными учениями. Пер. с фр. Н. Южина. Изд. 2-е. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2015. С. 66–67.

²³ Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. Харьков : Фолио; Москва : ООО «Издательство АСТ», 2000. (Вершины человеческой мысли). С. 235.

тому необхідно брати основне значення слова і на нього спиратися. Не потрібно доводити відчуття страждання чи задоволення, тобто піддавати сумніву їхню наявність. Кидок думки є необхідним для постулювання певного факту, який неможливо встановити і довести трьома попередньо зазначеними критеріями істини. У системі пізнання Епікура уявлення, як щось подібне поняттю, розміщується між відчуттям і гадкою: «Уявлення є ніби поняттям (*katalēpsis*) або правильною гадкою, або думкою, або загальним мисленням, що перебуває всередині нас»²⁴. При цьому предмети, згідно з Епікуром, розміщуються зовні нас. Г.В.Ф. Гегель підкреслює, що загальність такому уявленню надає назва предмета, яка перетворює різноманітне у просте. Таким чином, найменування предмета виокремлює певний образ як одиничне, робить загальне усталеним. У листі до свого учня Геродота щодо постійних властивостей предмета Епікур пише: «Всі ці властивості мають свої спеціальні можливості бути пізнаваними і розрізняваними [пізнаються окремо та розрізняються], якщо тільки ціле супроводжує їх і ніколи від них не відокремлюється, але внаслідок сукупного уявлення (грец. *cata tēn athroan ennoian* – Д. К., Л. Г.) властивостей має назву тіла»²⁵. Секст Емпірик зазначає: «Якщо саме уявлення є істинним, говорять епікурейці, щоразу, як воно виникає від дійсно існуючого та відповідно до дійсно існуючого, – а будь-яке уявлення починається від дійсного предмета уявлення та відповідно до цього предмета, – то за необхідності будь-яке уявлення є істинним»²⁶. І далі він звертає увагу на таке: «Оскільки, згідно із мудрим Епікуром, без антиципації (лат. *anticipatio*, калька з грец. *prolēpseis* – Д. К., Л. Г.) неможливо ні проводити дослідження, ні виставляти апорії, то було б добре раніше за все розглянути, що являє собою граматика і чи можна мислити яку-небудь злагоджену та реальну науку за її складом і в її реальності на підставі того поняття, що наводиться про неї граматиками»²⁷.

Епікур у листі до свого учня Геродота вказує на те, що він із метою якнайкращого вивчення та розуміння його вчення послідовниками, склав скорочений звід системи із викладенням її основних елементів, відповідно до якої необхідно звертатися до загальних принципів

²⁴ Гегель Г.В.Ф. Сочинения: в 14 т. / пер. с нем. Б.Г. Столпнер. Ленинград: Партийное издательство, 1932. Т. 10, Кн. 2. Лекции по истории философии. С. 367.

²⁵ Тит Лукреций Кар. О природе вещей. Том II: Статьи. Комментарии. Фрагменты Эпикура и Эмпедокла. / Редакция латинского текста и перевод Ф.А. Петровского. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1947. С. 553.

²⁶ Секст Эмпірик. Сочинения в двух томах. Т. 1. Вступит. статья и пер. с древнегреч. А.Ф. Лосева. Москва: «Мысль», 1976. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие). С. 102.

²⁷ Секст Эмпірик. Сочинения в двух томах / Общ. ред. А.Ф. Лосева. Пер. с древнегреч. Т. 2. Москва: «Мысль», 1976. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие). С. 63.

і керуватися певним методом. Так, Епікур пише: «<...> загальний рух думки часто буває нам необхідний, а подробиці – не так часто. До цих загальних рис і доводиться нам звертатися, постійно пам'ятаючи, скільки необхідно буває і для самого загального руху думки про предмет, і для всебічної точності подробиць, тобто добре засвоївши та запам'ятавши найосновніші риси. Насправді, головною ознакою досконалого і повного знання є вміння швидко користуватися кидками думки, [а це буває, коли все] зводиться до простих основ і слів. Адже хто не може у стислих словах охопити все, що вивчається частинами, той не може пізнати глибину всього, що охоплюється»²⁸. На думку Епікура, знання може бути і розпочинається воно із чуттєвого досвіду, проте наука про знання розпочинається по-іншому. Далі він звертається до Геродота: «Слід зрозуміти те, що стоїть за словами, щоб можна було звести до них для обговорення всі наші гадки, розшукування, здивування, щоб у нескінченних поясненнях не залишалися вони не обговореними, а слова не були порожніми. Насправді, якщо тільки ми хочемо звести до чогось наші розшукування, здивування, гадки, то нам необхідно при кожному слові бачити його перше значення (грец. επιποῆτα – Д. К., Л. Г.), що не потребує доказування. І далі ми маємо у всьому дотримуватися відчуттів, триматися наявних кидків думки або будь-якого іншого критерію, триматися перетерплень, яких ми знаємо, – і це дасть нам засоби міркувати про очікуване та незрозуміле. А вже розібравшись із цим, необхідно переходити до розгляду незрозумілого»²⁹.

В основі вчення Епікура про право знаходиться поняття про *загальну користь*. У листі «До Менекея» він зазначає: «Від розсудливості пішли всі інші чесноти; вона вчить, що не можна жити приємно, не живучи розумно, морально та справедливо, і, навпаки, не можна жити розумно, морально та справедливо, не живучи приємно»³⁰. У творі «Головні думки» філософ вчить про походження справедливості з договору: «Справедливість не існує сама по собі; це – договір про те, щоб не завдавати і не терпіти шкоди, укладений при спілкуванні людей та завжди стосовно до тих місць, де він укладається. <...> Загалом справедливість для всіх одна й та сама, оскільки вона є користь у спільному співжитті людей; але у застосуванні до особливостей місця та обставин справедливість не буває для всіх одна

²⁸ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. 2-е изд. Москва : Мысль, 1986. С. 378.

²⁹ Там само. С. 379.

³⁰ Тит Лукреций Кар. О природе вещей. Том II: Статьи. Комментарии. Фрагменты Эпикура и Эмпедокла. / Редакция латинского текста и перевод Ф.А. Петровского. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1947. С. 597.

й та сама»³¹. Епікур розрізняє природний закон і закон людський: «Природне право є договір про користь, мета якого не завдавати і не зазнавати шкоди. <...> Із тих дій, які закон визнає справедливими, дійсно справедливе лише те, користь чого підтверджується потребами людського спілкування, чи буде воно однаковим для всіх або ні. А якщо хтось видасть закон, від якого не буде користі у людському спілкуванні, такий закон по природі вже буде несправедливим. І якщо навіть користь, що міститься у справедливості, втрачається і лише на деякий час відповідає нашому про неї передбаченню, то протягом цього часу вона все-таки буде залишатися справедливою, – принаймні для тих, хто дивиться на суть справи і не бентежиться пустими словами. <...> Де без будь-якої зміни обставин виявляється, що закони, які вважаються справедливими, спричиняють наслідки, що не відповідають нашому передбаченню про справедливість, там вони і не були справедливими. Де зі зміною обставин раніше встановлена справедливість виявляється некорисною, там вона була справедливою, поки приносила користь у спілкуванні співгромадян, а потім перестала бути справедливою, припинивши приносити користь»³². В. Віндельбанд підкреслює: «У державі він бачить союз, що виник через потребу спільного захисту, який утворений шляхом розмірковування окремих осіб, і установи якого в усьому обсязі визначаються точкою зору загальної користі, ця мета права зумовлює собою всюди з однаковою необхідністю деякі найзагальніші поняття, але під впливом різноманітних обставин вони розвиваються в багатоманітність окремих правових поглядів»³³.

3. Скептицизм

Скептицизм (грец. *skeptikos* – «той, хто розглядає, досліджує, мислить, сумнівається», від *skeptomai* – «розглядаю, досліджую, мислю, сумніваюся») – філософський напрям, заснований Пірроном Елідським (бл. 360 – бл. 270 до н. е.). До найвідоміших представників ранньоелліністичного скептицизму (III–I ст. ст. до н. е.) належать Тімон Фліунтський, Енесідем Кносський (пірронізм), Аркесілай Пітанський, Карнеад Киренський та ін. (академізм).

Пірон різко протиставляє догматизм як знання, що ґрунтується на наукових даних і доказах, та феноменалізм як те, що нам являється в суб'єктивному сенсі і має нами розумітися як чиста видимість. Із цього походить висновок, що ми нічого не знаємо і навіть не знаємо

³¹ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. 2-е изд. Москва : Мысль, 1986. С. 410.

³² Там само. С. 410-411.

³³ Виндельбанд В. История древней философии / Пер. с нем. под ред. А.И. Введенского. Киев : «Тандем», 1995. С. 270.

того факту, знаємо ми чи не знаємо, і взагалі чи існує що-небудь. Принциповий скептик відкидає будь-яку філософську концепцію та можливість використання окремих понять. Скептицизм Піррона позбавлений здатності діалектичного мислення, оскільки будується на формально-логічній основі неможливості будь-якого доказу, неможливості виходити з істинного припущення, неможливості переконливості, критерію істини, знака, причини, руху, вивчення, виникнення добра і зла від природи.

У III–II ст.ст. до н. е. у межах платонівської Академії відбувається «скептичний» поворот, здійснений Аркесілаєм та Карнеадом як відповідь стоїчному та епікурейському догматизму. Г.В.Ф. Гегель надає таку характеристику зазначеному руху мислення: «Проте цей рух в особі новоакадеміків тепер обернувся діалектично проти визначеності стоїків та епікурейців, що полягала у твердженні, що критерієм істини має бути щось конкретне; так, наприклад, в «осягнутому уявленні» міститься певна думка, яка разом із тим змістовна, хоча це поєднання думки і змісту знов-таки ще залишається дуже формальним. Ті ж дві форми, в яких діалектика новоакадеміків обернулася проти цього конкретного, мають своїми представниками Аркесілая та Карнеада»³⁴. Аркесілай (315–241 до н. е.) у 270 р. до н. е. засновує Середню (скептичну) Академію і виступає проти стоїчного та епікурейського догматизму. Під впливом філософії Піррона він виробляє особливий скептичний світогляд і надає Академії скептичний напрям розвитку. Метою філософії Аркесілай проголошує не володіння істиною, а відсутність помилкових думок: «І тільки учень Полемона Аркесілай із різних книг Платона і сократичних бесід уперше вихопив думку, що ні розум, ні відчуття не можуть дати нам істинного розуміння речей»³⁵. Він спрямовує діалектику проти стоїцизму: «Бачачи, якою популярністю користується в Афінах «уявлення, що осягає» <...>, Аркесілай став боротися проти нього всіма доступними способами»³⁶. Філософ вважає, що нам недоступне осягнення речей у розумінні стоїчного каталепсису (*katalēpsis*). Ніщо не може бути пізнаним у тому смислі, в якому для стоїків осягнуте уявлення (*phantasia katalēptikē*) вимагає обґрунтованої згоди мудреця та надає останньому знання істини. Тому через неосяжність (грец. *akatalēpsia*) всіх речей необхідно утримуватися (грец. *epēkhein*) від будь-якої згоди.

Карнеад (214–129 до н.е.) на початку своєї філософської діяльності вивчає діалектику в стоїка Діогена Вавилонського, одного з послі-

³⁴ Гегель Г.В.Ф. Сочинения: в 14 т. / пер. с нем. Б.Г. Столпнер. Ленинград : Партийное издательство, 1932. Т. 10, Кн. 2. Лекции по истории философии. С. 392.

³⁵ Цицерон. Эстетика: Трактаты. Речи. Письма. Москва : Искусство, 1994. (История эстетики в памятниках и документах). С. 331.

³⁶ Фрагменты ранних стоиков: в 3 т. Т. I. Зенон и его ученики / Пер. и коммент. А.А. Столярова. Москва : «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1998. С. 25.

довників Хрісіппа. Близько 136 р. до н. е. він засновує Нову Академію та оспорує стоїчну догматику. На принципах академічного скепсису та антидогматизму, висунутих Аркесілаєм, Карнеад розвиває крайній (академічний) скептицизм, заперечує будь-яке знання, крім знання про те, що будь-яке інше знання є неможливим: «<...> він установлює, що взагалі не існує жодного критерію істини, ні розуму, ні чуттєвого сприйняття, ні уявлення, ні будь-чого іншого із суцього, оскільки все це без винятку вводить нас в оману»³⁷. Філософ стверджує, що в разі наявності такого критерію, він перебував би під впливом свідомості, отримуваним від сприйняття. Людина мала би здатність через сприйняття схоплювати сама себе та зовнішні предмети. Отже, критерій мав би два моменти: об'єктивне (безпосередньо визначене суще) та суб'єктивне (діяльність, певне визначення свідомості). Проте у зв'язку із тим, що свідомістю змінюється об'єктивне, і воно доходить до нас опосередковано, тобто зміненим, він не може бути критерієм. Карнеад доходить висновку, що критерій не може бути простою визначеністю, а є певним відношенням усередині себе, в якій розрізняються два моменти: відчуття і мислення. Зміст певного відчуття, що визначається свідомістю, він називає *уявленням*. Лактанцій у п'ятій книзі твору «Божественні установи» зазначає: «І ось коли Карнеад розділив справедливість на дві частини, стверджуючи, що одна з них є цивільною, а інша природною, він спростував [по черзі] і ту й іншу. Адже та цивільна хоча і являє собою розсудливість, однак не є справедливістю; природна ж, хоча і є справедливістю, проте не є розсудливістю»³⁸. Метою цього спростування, на думку автора «Божественних установ», був намір Карнеада переконати в тому, що істина є глибоко прихованою, для того, щоб дотримувався головний принцип його вчення про те, що нічого не можна досягнути.

У скептичній філософії мислення ніби призупиняється з метою оглянути пройдений ним шлях і критично оцінити досягнення пізнання. На відміну від стоїків та епікурейців, які визнають позитивний критерій істини, за допомогою якого можна обґрунтувати об'єктивне знання, скептики заперечують будь-яку можливість отримання такого знання. К. Маркс зазначає: «Вони кинули вирівнювальний, згладжувальний вчений погляд на попередні системи та виявили таким чином протиріччя і протилежність»³⁹. Основою скептицизму стає рівнозначна достовірність

³⁷ Секст Емпирик. Сочинения в двух томах. Т. 1 / Вступит. статья и пер. С древнегреч. А.Ф. Лосева. Москва : «Мысль», 1976. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие). С. 92–93.

³⁸ Лактанций. Божественные установления. Книги I–VII / Пер. с лат., вступ. ст., коммент. и указатель В.М. Тюленева. Санкт-Петербург : «Издательство Олега Абышко», 2007. (Серия «Библиотека христианской мысли. Источники»). С. 339.

³⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. Государственное издательство политической литературы, Москва, 1956. С. 209.

протилежних суджень (грец. *izosteniya* – «рівносильність»). А наслідком ізостенії виступає утримання від судження (грец. *epochē* – «затримка, зупинка, утримування, самовладання»). Діоген Лаертський вказує: «<...> пірронівське міркування є звітом про те, що здається та якимось чином мислиться, унаслідок чого все з усім співвідноситься, порівнюється і виявляє багато неправильності та безладдя <...>. Показуючи ці протиріччя у розгляді, вони на кожну переконаність предмета знаходять [іншу] таку ж, яка скасовує її. А переконаністю вони вважають те, що <...> ніколи чи тільки зрідка міняє свій вигляд, те, що заведено звичаєм, те, що визначено законами <...>»⁴⁰.

Скептики вважають, що, якщо відчуття та розум окремо вводять людину в оману, тим більше можна очікувати помилкової думки від їхньої сукупної дії. Будь-якому аргументу може протиставлятися інший, не менш переконливий. Скептик сумнівається, чи дійсно явище є таким, яким воно нам здається. Скептицизм різко протиставляє догматичне знання (грец. *dogma* – «думка; вчення»), засноване на наукових даних і доведеннях, та феноменалізм (грец. *phainomenon* – «те, що з'являється, явище»), який спирається на те, що нам являється в суб'єктивному смислі слова та має нами сприйматися як чиста позірність. За вченням скептиків, ні про що взагалі нічого не можна сказати, оскільки все тече і змінюється. Всі говорять не про те, що дійсно є, а лише про те, що їм здається. Скептики за допомогою суб'єктивно застосованої гнучкості понять намагаються показати, наскільки незначною є людська здатність знаходити вірну відмінність істинного від помилкового. Поєднання змісту суцього із мисленням, на думку скептиків, призводить не до істинного знання, а до знання ймовірного. Вони критикують стоїків, які вважають «осягнення» згодою буття і мислення, оскільки останні не зазначають критерію такої єдності. Згідно із скептичним вченням, будь-який визначений зміст смислу має протилежність інший визначений зміст, який також є «істинним». Г.В.Ф. Гегель так характеризує цей тип філософського мислення: «Скептицизм же в його справжньому смислі є цілковитою безнадією відносно усіх тих визначених тверджень, які розсудок вважає непохитними, та умонастроєм, що виникає у результаті цього твердого переконання, є настроєм непохитності і душевного спокою»⁴¹.

Критика пізнання за допомогою родових понять. Вже Сократ, Платон та Аристотель стверджують, що тільки в поняттях ми осягаємо істинну сутність речей. Так, наприклад, я пізнаю істинну сутність дерева не за допомогою наочного образу певного дерева, який я маю, а

⁴⁰ Діоген Лаертський. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. 2-е изд. Москва : Мысль, 1986. С. 357.

⁴¹ Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. Москва : «Мысль», 1975. (Акад. наук СССР. Ин-т философии. Филос. наследие). С. 209.

за допомогою родового поняття дерева загалом. Оскільки лише це родове поняття є загальним для всіх людей, є вільним від протиріччя, воно залишається незмінним і рівним самому собі. Скептики навпаки стверджують, що істину не можна виявити за допомогою родового поняття, тому що за допомогою цього поняття дерева я взагалі не пізнаю ніякої дійсності, оскільки йому не відповідає жодна реальність. Рід «дерево», яке я нібито пізнаю за допомогою родового поняття «дерево», не здатний до існування, тому що він містить протиріччя. Можливе лише одне з двох: рід, що розпадається на види, містить у собі або всі підпорядковані йому види, або тільки деякі з них. Останнє виключається, оскільки якщо рід «дерево» містить у собі лише сливу та платан, то каштан не належить до нього і, відповідно, не може бути загальним родовим деревом. Якщо рід містить у собі всі свої види, то рід «дерево», чи одволікле дерево, має містити всі сорти дерев. Проте це протиріччя, тому що його листя мало би бути й шпилястим і нешпилястим, воно мало би бути і листяним і хвойним, і великим і малим деревом. А виходячи із того, що кожне окреме дерево за сутністю є деревом, тобто належить роду, то кожному окремому дереву мають бути притаманними ці суперечні властивості, що є абсурдним. Якщо ми будемо стверджувати, що рід лише у можливість є слива, платан і каштан, то скептик відповість, що все, що є «дещо» у можливості, має бути і дійсним «дещо», у чому ця можливість існує. Що ж собою являють роди у дійсності? Якщо родове дерево не може бути ні сливою, ні каштаном, ні одночасно всіма сортами дерев разом, що ж воно таке? Адже можливості є можливими лише тому, що вони коли-небудь можуть стати дійсністю. Те, що є вірним щодо родів, є вірним і щодо всіх загальних для деяких речей властивостей, які можна пізнати – якщо тільки взагалі їх можна пізнати – лише за допомогою понять. Усе «загальне», що належить деяким, падає унаслідок внутрішніх протиріч, що йому властиві. До таких висновків призводить припущення про реальності, яким приписується не тільки індивідуальне, але й загальне існування, припущення про об'єктивне існування родових понять. Таким чином, скептики доходять висновку, що властивості дійсних речей ми так само мало можемо пізнати за допомогою понять, як і за допомогою відчуттів, оскільки поняття взагалі не належать до того, що дійсно існує. У кращому випадку тим, що існує в дійсності, могли би бути роди та види. Проте скептики спростовують таку можливість у зв'язку із тим, що в родових поняттях ми не пізнаємо реальних об'єктів, і вони є лише мисленнєвим об'єднанням багатьох окремих речей, в якому ми зосереджуємо нашу увагу на загальних ознаках й одволікаємося від відмінностей.

Критика пізнання за допомогою визначень понять. Також скептики гостро ставлять питання про діалектику протилежних визначень

філософського мислення, вказують на наявність у ньому протиріччя і взаємовиключень. Вони, як вказує К. Маркс, сумніваються в можливості теоретичного обґрунтування будь-якого твердження: «<...> скептицизм є професійне протиріччя всяким думкам, заперечення самого процесу визначання»⁴². Оскільки скептична свідомість виявляє все, що сприймається безпосередньо таким, яке не існує саме по собі, то скептики досліджують всі особливі визначення окремих наук. Так, у 156 р. до н. е. Карнеад разом із своїм учителем Діогеном Вавилонським і перипатетиком Критолаєм Фаселідським бере участь в афінському «філософському» посольстві до Риму. Цицерон у «Тускуланських бесідах» повідомляє: «<...> до Риму послами до сенату від Афін прибувають стоїк Діоген і академік Карнеад»⁴³. Карнеад виголошує одну промову «за», іншу – «проти» справедливості, в яких розкриває протиріччя, пов'язані з одволіклим поняттям морального закону: «<...> на виправдання справедливості він виставляв принципом загальне, а у своєму доведенні її нікчемності він висував принцип одиничності, власної вигоди»⁴⁴. У своїй промові Карнеад використовує метод антилогії (грец. *antilogia*, від *anti* – «проти» і *logos* – «слово, поняття») – спосіб аргументації, що полягає в розгортанні протилежних аргументів. Скептики заявляють, що ті, хто вважають, що за допомогою визначень можна дійсно краще пізнати речі, глибоко помиляються. Той, хто бажає щось пояснити, наприклад, людину, може пояснити цей предмет, лише якщо він його знає. Лише тоді, коли він уже знає, що людина смертна та розумна, він може її визначити як смертну та розумну істоту. Таким чином, те, що пояснюється, досягається не за допомогою пояснення, а навпаки, останнє складається на підставі раніше пізнаних властивостей. Отже, я не пізнаю у визначенні нічого нового про властивості предметів, а тільки, так би мовити, розкладаю в ньому лише те, що мені вже відомо про ці предмети. Зрозуміло, що я не починаю знайомитися з окремими предметами за допомогою визначень, в яких я можу об'єднати мій пізнавальний матеріал. Властивості ж предметів я пізнаю науково подвійним чином. По-перше, я їх виводжу із загальних пізнань. По-друге, з окремих випадків я зводжу пізнання щодо властивості, що досліджується. При цьому загальні положення не допоможуть мені пізнати конкретну властивість. Скептики заперечують цей спосіб пізнання та вказують, що зведення є або

⁴² К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. Государственное издательство политической литературы, Москва. 1956. С. 200-201.

⁴³ Цицерон Марк Туллий. Избранные сочинения / Пер. с латин. Сост. и ред. М. Гаспарова, С. Ошерова и В. Смирнова. Вступ. ст. Г. Кнабе. Худ. В. Юрлов. Москва, «Худож. лит.», 1975. С. 298.

⁴⁴ Гегель Г.В.Ф. Сочинения: в 14 т. / пер. с нем. Б.Г. Столпнер. Ленинград : Партийное издательство, 1932. Т. 10, Кн. 2. Лекции по истории философии. С. 399.

повним, або неповним. Якщо воно є неповним, то воно ніколи не зможе обґрунтувати пізнання. Якщо я не дослідив усі окремі випадки, то я не можу бути впевненим, що ця властивість дійсно належить певному роду, оскільки завтра мені може зустрітися окремий випадок, що спростує пізнання, побудоване на неповному зведенні. Таким чином, лише повне зведення може дати мені пізнання та істину. Але повне зведення неможливе, тому що існує безмежна кількість окремих екземплярів роду. Г. Гегель дає оцінку досягненням скептицизму в пізнанні: «Була потрібною дивовижна сила чіткої абстракції, щоб у кожному конкретному матеріалі, у всьому мислимому пізнати ці визначення заперечного або протиположення та у цьому ж визначеному знаходити його ж межу»⁴⁵.

На думку скептиків, протилежні визначення однаково істинні та, як наслідок, руйнують одне одного. Способи протиставлення протилежних тверджень вони називають *тропами* (грец. трóπος – звороти). Тропи як необхідні протилежності, в які впадає розсудок, спрямовуються на вичерпне спростування поняття, тобто самої сутності визначеності. Позицію скептиків про взаємне руйнування протилежних визначень Діоген Лаертський розкриває прикладом на рівні слів: «Так само і вираз «На кожне слово мається й зворотне» тягне за собою утримання від міркування: якщо речі суперечать одні одним, а слова рівносильні, то із цього слідує незнання істини. Більше того, і на саме це слово є зворотне, бо воно, спростувавши інші, обертається і руйнує саме себе»⁴⁶.

Дослідник Д. Седлі зазначає: «Елліністичний скептицизм, насамперед, характеризує відмову від <...> жаги знання і радикальне переконання, що призупинення згоди та упокорення із нашим невіданням – це не хитрощі, що вводять у зневіру, а навпаки, у найвищій мірі бажані інтелектуальні досягнення»⁴⁷. Проте поза увагою скептиків залишається дослідження єдності протилежностей.

ВИСНОВКИ

Елліністичний поворот у філософії та науці дає змогу по-новому підійти до проблеми людського мислення. У період раннього еллінізму діалектика Сократа і Платона, незважаючи на свою одволіклість, виступає необхідним знаряддям мислення, а збагачуючись, стає більш суперечною. Загальним принципом, за допомогою якого оцінюється

⁴⁵ Гегель Г.В.Ф. Сочинения: в 14 т. / пер. с нем. Б.Г. Столпнер. Ленинград: Партийное издательство, 1932. Т. 10, Кн. 2. Лекции по истории философии. С. 440.

⁴⁶ Диоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. 2-е изд. Москва : Мысль, 1986. С. 356-357.

⁴⁷ Sedley D. The Motivation of Greek Scepticism / The Skeptical Tradition. Ed. By Burnyeat M. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1983. P. 10.

істинне (як згода мислення із дійсністю), стає *критерієм*, вчення про який йде за догматичним і скептичним напрямками. Робиться висновок, що мислення критерієм у своїй безпосередній дійсності є сам суб'єкт, отже, мислення і той, хто мислить, безпосередньо пов'язані між собою. Визначення мудреця відбувається з огляду на те, що не тільки розум, але й все інше має бути певним мислимим, тобто має бути суб'єктивною думкою суб'єкта; тоді як мислимо, навпаки, існує у собі, тому воно є об'єктивним лише остільки, оскільки воно виступає у вигляді формальної тотожності мислення із собою. Стоїцизм першим відкриває проблему смислу, проголошує слово зворотною стороною думки. Стоїки актуалізують проблему загальних понять через принцип *загальності* як такої (принцип абстрактного мислення). Епікуреїзм заперечує діалектику як абстрактне мислення та через принцип *одиночності* як такої (принцип визначеності) конструє з відчуттів усе людське знання. Скептицизм заперечує вказані однобічні принципи стоїцизму та епікуреїзму. Скептики обґрунтовують наявність у мисленні внутрішніх протилежностей та протиріч. Принципом скептицизму виступає *заперечення* будь-якого критерію істинного, незалежно від того, чи то чуттєве знання, чи то пізнання, що мислить. Встановлено, що понятійно-правове мислення в цей період розвивається між несумісними філософськими системами догматизму та скептицизму.

АНОТАЦІЯ

Індивідуалізм раннього еллінізму зумовлюється соціально-економічною та політичною нестабільністю. Виникає радикальний гносеологічний сумнів у природі істини. Людська самосвідомість заглиблюється всередину себе, відмовляється від будь-якого визначеного змісту, повертається до абстракції. Мислителі цього періоду долають зазначений поворот у мисленні за допомогою еkleктизму. Запозичують один в одного терміни для позначення певних понять із метою більшої зрозумілості їхніх вчень опонентами. В історичній перспективі стоїцизм, епікуреїзм і скептицизм істотно визначають розвиток філософії і науки, зокрема науки права. Зазначені філософські школи вплинуть на різні напрями позитивізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Степанова А.С. Философия древней Стои. Санкт-Петербург : Издательство КН, 1995. 272 с.
2. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А.Ф. Лосев; Перевод М.Л. Гаспарова. 2-е изд. Москва : Мысль, 1986. 571 с.
3. Фрагменты ранних стоиков: в 3 т. Т. II. Хрисипп из Сол. Часть 1. Логические и физические фрагменты. / Пер. и коммент.

А.А. Столярова. Москва : «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1999. 272 с.

4. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. *Сочинения. 2-е изд.* Т. 3. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1955. 650 с.

5. Фрагменты ранних стоиков: в 3 т. Т. III. Хрисипп из Сол. Часть 1. Этические фрагменты. / Пер. и коммент. А.А. Столярова. Москва: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 2007. 300 с.

6. Фрагменты ранних стоиков: в 3 т. Т. I. Зенон и его ученики / Пер. и коммент. А.А. Столярова. Москва : «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1998. 229 с.

7. Марк Туллий Цицерон. Учение академиков / Перевод. Н.А. Федорова. Комментарии и вступительная статья М.М. Сокольской. Москва : Индрик, 2004. 320 с.

8. Гегель Г.В.Ф. Сочинения: в 14 т. / пер. с нем. Б.Г. Столпнер. Ленинград : Партийное издательство, 1932. Т. 10, Кн. 2. Лекции по истории философии. 454 с.

9. Виндельбанд В. История древней философии / Пер. с нем. под ред. А.И. Введенского. Киев : «Тандем», 1995. 368 с.

10. Гюйо Ж.М. Мораль Эпикура и её связь с современными учениями / Пер. с фр. Н. Южина. Изд. 2-е. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2015. 296 с.

11. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Ранний эллинизм. Харьков : Фолио; Москва : ООО «Издательство АСТ», 2000. 960 с. (Вершины человеческой мысли).

12. Тит Лукреций Кар. О природе вещей. Том II: Статьи. Комментарии. Фрагменты Эпикура и Эмпедокла / Редакция латинского текста и перевод Ф.А. Петровского. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1947. 717 с.

13. Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах. Т. 1. Вступит. статья и пер. с древнегреч. А.Ф. Лосева. Москва : «Мысль», 1976. 399 с. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).

14. Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах / Общ. ред. А.Ф. Лосева. Пер. с древнегреч. Т. 2. Москва : «Мысль», 1976. 421 с. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).

15. Цицерон. Эстетика: Трактаты. Речи. Письма. Москва : Искусство, 1994. 540 с. (История эстетики в памятниках и документах).

16. Лактанций. Божественные установления. Книги I–VII / Пер. с лат., вступ. ст., коммент. и указатель В.М. Тюленева. Санкт-Петербург : «Издательство Олега Абышко», 2007. 512 с. (Серия «Библиотека христианской мысли. Источники»).

17. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. Государственное издательство политической литературы, Москва, 1956. 699 с.

18. Гегель. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. Москва : «Мысль», 1975. 452 с. (Акад. наук СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).

19. Цицерон Марк Туллий. Избранные сочинения / Пер. с латин. Сост. и ред. М. Гаспарова, С. Ошерова и В. Смирин. Вступ. ст. Г. Кнабе. Худ. В. Юрлов. Москва : «Худож. лит.», 1975. 456 с.

20. Sedley D. The Motivation of Greek Scepticism / The Skeptical Tradition. Ed. By Burnyeat M. Berkeley, Los Angeles, London : University of California Press, 1983. P. 9–29.

Information about the authors:

Kucherenko D. S.,
Legal Counsel
“COMREC LTD”

177-A, Culturna str., Zaporizhzhia, 69040, Ukraine

Hamburh L. S.,

Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Assistant Professor at the Social Medicine, Public Health,
Medical and Pharmaceutical Law Department
Zaporizhzhia State Medical University
26, Maiakovskiyi avenue, Zaporizhzhia, 69035, Ukraine